

CHIKÁN ATTILA

A HIÁNY SZEREPE AZ ÁTMENET SZELLEMI ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN¹

BEVEZETÉS

A Kornai János 70. születésnapjára készült tanulmánykötet szerkesztői (Gács János és Köllő János) körkérdést intéztek a kötet szerzőinek egy részéhez: „Kornai János rendszerváltás előtt többnyire kerülte, hogy közvetlen gazdaságpolitikai javaslatokat fogalmazzon meg és publikáljon a magyar gazdaság döntéshozói számára. Sokan mégis úgy gondolják, hogy az az elméleti alapvetés, amely *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* [1957] című művével kezdődött s az *Anti-Equilibrium* [1971], *A hiány* [1980] és *A szocialista rendszer* [1993] című munkákkal folytatódott, elősegítette a szocialista modellel való szakítást. Mi erről a véleménye? Ha Kornai munkásságának volt ilyen hatása, milyen közvetítőkön, csatornákon keresztül jutott érvényre? Milyen személyes tapasztalatai vannak erről?” [Gács - Köllő, 1998]

A válaszolók véleménye egyértelműen igenlő volt. Nagyon különböző szempontok alapján érvelve, de mindannyian úgy látták: Kornai munkássága fontos szerepet játszott a szocialista rendszer természetéből való kiábrándulás elvi-elméleti alátámasztásában, a mindennapi negatív tapasztalatok okainak feltárásában és megismertetésében, s így a „szocialista modellel való szakításban”.

Jelen írásomban szeretnék ráerősíteni a kötetben nyilatkozók véleményére azzal, hogy elemzésem fókuszába *A hiány*-t helyezem. Úgy ítélem meg ugyanis, hogy *A hiány* páratlanul fontos szerepet töltött be a rendszerváltás szellemi előkészítésében - nagyon ritkán adódik olyan pillanat, amikor egy szakmai mű ilyen egyértelműen összekapcsolható a rendszerváltáshoz hasonló jelentőségű történelmi fordulattal.

E ponton három megjegyzést mindenképpen meg kell tennem. Egyrészt, természetesen nem gondolom azt, hogy *A hiány*-ban szereplő gondolatok lettek volna a rendszerváltás kiváltói. A mű jelentőségét nem kell túlértékelni ahhoz, hogy fontosnak tartjuk - enélkül is az volt. Hogy pontosan mit is gondolok a hatásokról, azt fejtem ki a cikk fő részében. A másik megjegyzés, hogy *A hiány*-ra való koncentráció nem jelenti a többi Kornai-mű leértékelését - be fogom mutatni, hogyan látom Kornai fő műveinek kapcsolatát *A hiánnyal*. Végül - bár ez talán már a címből is világos - e cikkben nem *A hiány* tartalmával, hanem hatásával foglalkozom. Egy bizonyára izgalmas, de teljesen más írást igényelne, ha azt a célt akarnánk kitűzni, hogy mai szemmel elemezzük a könyv gondolatmenetét vagy egyes megállapításait. Természetesen van kapcsolat a kétféle feladat között - jelen cikkemben azonban egyértelműen a hatásokra helyezem a hangsúlyt.

De miért is tartom fontosnak, hogy az alábbi értékelés napvilágot lásson? Kornai Jánosnak természetesen nincs szüksége tömjénezésre. A tudománynak magának van

¹ A tanulmány eredetileg a Magyar Tudomány 2004/7-es számában jelent meg.

szüksége az elismerésre. Napjainkban (éles ellentétben a tudásalapú társadalom eljöttéről szóló jelszavakkal) a tudomány társadalmi értékelése tapasztalatom szerint méltatlanul alacsony. Különösen igaz ez a közgazdaságtudományokra - politikusok, sőt gazdaságpolitikusok között is szinte divattá vált az elméleti ismeretek nyilvános lekezelése. Rendkívül fontos tehát annak bemutatása, hogy egy tudományos mű milyen fontos szerepet tud játszani történelmi sorsfordulók idején is.

A cikkben először *A hiány* környezetét mutatom be: elhelyezem Kornai munkásságában, illetve az 1980-as évek fordulójának gazdasági-társadalmi közegében. Ezt követően nyolc tételben összefoglalom a könyv általam legfontosabbnak ítélt hatásait, végül az ezeket összefoglaló következtetésekkel zárom a cikket.

Mielőtt elkezdeném, még egy szubjektív megjegyzést kell tennem. Elfogultságomat kell megvallani: Kornai munkássága általában, s *A hiány* különösképpen, nagy hatással volt és van saját szakmai tevékenységemre. Ezt itt aligha lenne helyes részletezni - azt azonban talán érdemes elmondani, hiszen növeli a cikkben kifejtettek hitelességét, hogy a szóban forgó időszakban, a kritikus és útkereső 80-as években hat tanévben tartottam kétféléves és több alkalommal rövidebb kurzust *A hiány*-ból a Rajk László Szakkollégiumban, és számos, segítségemmel készült, többnyire igen sikeres diplomamunka, tudományos diákköri dolgozat tárgya volt. Olyan hallgatókkal dolgozhattam fel a könyvet sok éven át, akik közül többen később a rendszerváltás utáni átalakulások, illetve közgazdasági kutatások fontos szereplői közé tartoztak.

A HIÁNY KÖRNYEZETE

Kornai János eddigi életműve igen jól áttekinthető, logikus rendszert alkot, amelynek fókuszában a hazai gazdasági-társadalmi viszonyok, valamint ezek rendszerjellemzőinek feltárása és elméleti magyarázata áll. Művei „konkrét tények konkrét elemzéséből” indulnak ki, s eljutnak az úgynevezett szocialista társadalom, majd az ennek bukását követő átmenet legáltalánosabb elméleti kérdéseihez. Ha pedig az életmű kronológiáját tesszük vizsgálat tárgyává, azt látjuk, hogy Kornai az elmúlt fél évszázadban mindig képes volt azon elméleti kérdések elemzésére, amelyek az aktuális valóságban gyökerestek. E cikk célja nem Kornai munkásságának átfogó elemzése, így csak arra a gondolati ívre mutatok rá, amely a gazdasági vezetés túlzott központosításától az *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*-en és az *Anti-Equilibrium*-on keresztül *A hiány*-ig vezet, természetesen számos közbenső fontos munkával (így például a szerintem igen fontos, de szerény KTI házi publikációként maradt *Az adaptáció csikorgó gépezete*, 1974). Ez a gondolatrendszer teljeseedik ki a szocialista rendszerben (amely elmélettörténetileg alapvető jelentőségű munka - nélküle sokkal kevésbé lenne érthető a XX. század), és logikai zökkenő nélkül folyik át az átmeneti gazdaságok elemzésével foglalkozó művekbe.

A hiány maga már szintézis. Ott van benne az állam-vállalat viszonyoknak már a túlzott központosításban felvetett gondolatvilága éppúgy, mint a növekedési kényszer, a norma szerinti szabályozás, vagy a tartós piaci egyensúlytalanság - sorolhatnánk a korábbi művekben más összefüggésben, vagy kevésbé kimunkáltan megjelent gondolatokat. De Kornai gondolkodása nem zárt: *A hiány* szintézisét saját műveinek gondo-

latvilága mellett más szerzők, a reformközgazdászok, az intézeti munkatársak művei is gazdagították.

Ez a szintézis a legjobb pillanatban érkezett. A *hiány* befolyásának - belső értékei mellett - a másik fő alapja az, hogy éppen a megfelelő történelmi időszakban jelent meg. Ezt az állításumat két oldalról szeretném alátámasztani: tisztán közgazdasági, valamint társadalmi-politikai vonatkozásban.

A közgazdasági aktualitás értelmezéséhez néhány évet vissza kell lépnünk. A magyar gazdaságtörténet a 70-es években meglehetősen izgalmas, fordulatokban bővelkedő eseménysorozatokat produkált. (Ezek az irányváltások, rángások a gazdaságban történetileg nagyon rövid, kettő-négy éves időszakok alatt mentek végbe.) Az évtized még az 1968-as „új mechanizmus” reményeivel indult, amelyet azonban gyorsan követett (s kiütéses vereséget mért a reményekre) egyrészt a politikai, s az ebből következő gazdasági restaurációs hullám, valamint az olajválság. Ezek kétségbeejtő helyzetbe taszították a magyar gazdaságot - hogy ez nem vált azonnal nyilvánvalóvá, az elsősorban a világos politikai indíttatású külföldi eladósodás következménye volt. 1978 újabb fordulatot hozott: a politikai vezetés elismerte, hogy az eladósodási folyamat katasztrofális következményekkel járhat. Ezzel a fel- és elismeréssel sikerült elkerülni egy lengyel típusú válságot, de elvesztette hitelét az életszínvonal folyamatos emelkedését ígérő gazdaság-politikai retorika.

Az 1978-as beismerés és fordulat a közgazdászoknak azokban a köreikben, ahol ez idő tájt magam is mozogtam, megérlelte a már korábban is gyanított felismerést: a szocialista gazdaság nem reformálható érdemben, azaz megbukott. Nem tudtuk persze, hogy ez a bukás hogyan fog konkretizálódni, de úgy láttuk, hogy elkerülhetetlen. Nos, *A hiány* (amelyet angolul már 1979-ben olvashattunk) megadta az elméleti muníciót a jelzett felismerés alátámasztására: éppen akkor, amikor erre szükség volt véleményünk megszilárdításához. Ez volt az első tényezője az időzítési telitalálatnak.

A másik összetevő az értelmiség és a fiatalság jelentős csoportjainak radikalizálódása. Nem vállalkozom annak elemzésére, hogy ez miért épp ekkor következett be (a közgazdász értelmiség esetén nyilvánvalóan összefüggésben volt a fent említett gazdasági következtetésekkel). Az azonban mindenképpen ténykérdés, hogy a politikai engedtlenség és a szellemi szabadság különböző megnyilvánulásai a 80-as évek fordulóján a korábbi időkhöz képest összehasonlíthatatlanul erősebben jelentkeztek: a demokratikus ellenzék tevékenysége, a szamizdatok terjedése, a Beszélő megjelenése, a Duna-kör vagy a Rajk Szakkollégium rendezvényei megmutatták, hogy a szocialista ideológia nemhogy falként, hanem már fátyolként sem képes elrejteni az értelmiség elől a valódi problémák meglátását, s elkezdődött ezek érdemi kezelése, feldolgozása. *A hiány*, amely ugyan világos gazdasági fókusszal, de alapvető ideológiai-társadalmi mondanivalóval dolgozta fel a szocialista (erőforrás-korlátos) gazdaság működését, a radikális értelmiségiek számára is rendkívül jelentős gondolatvilágot közvetített.

Ez a gondolatvilág a könyvben természetesen nem mindig jelent meg explicit kifejtésben. Mondom, természetesen, hisz mindannyian tudjuk, hogy a gondolatok egy (rendszerint markánsabb) része a sorok közé került a kádári évtizedekben. Ha Kornai kifejt a könyvben, hogy a tulajdonviszonyok változtatása nélkül nem érhető el a túlélés-

hez szükséges hatékonyságnövelés - a könyv nem jelent volna meg (esetleg szamizdatként, sokkal kisebb hatókörrel). De ki ne értette volna meg ezt a következtetést? A könyv egyes helyeken olyan, mint a sakkfeladványok egy lépéses matt esetei - aligha van, aki ne tudná az egy lépést megtalálni/megtenni. Ez a megírási-szerkesztési mód is a könyv környezetéhez tartozik.

NYOLC TÉZIS A HIÁNY HATÁSÁRÓL

Az alábbiakban nyolc tézist fejtek ki, amelyek szándékom szerint rámutatnak: hol, hogyan és miért volt olyan jelentős a könyv hatása. A tézisek együttest alkotnak (az egyes tézisek alátámasztására szolgáló érvek átfedésben vannak) és közösen adnak magyarázatot *A hiány* befolyására.

1. Keretbe foglalta tapasztalati tények, jelenségek magyarázatát - új oksági összefüggéseket mutatott be.

A magyar közgazdasági irodalom az új mechanizmus előkészítésének időszakában különös lendülettel fordult az empiria felé, s a hetvenes évek szaksajtóját elsősorban a magyar gazdaságirányítás és a rá reflektáló vállalati magatartás elemzése uralta. Számos igen izgalmas mű született ebben az időszakban, amelyek meglehetősen sok oldalról mutatták be a gazdaság, a gazdasági mechanizmus, illetve a mikroszféra jelenségeit, a politikai rendszer akkori keretei között sokszor kritikus élel. Az elemző-bíráló-javaslattevő írások alapján elmondható, hogy a hetvenes évek végére sokat tudtunk a magyar gazdaságról.

Ez a sok tudás állt össze szintézissé *A hiány*-ban. Hogy ez megvalósulhatott, ahhoz természetesen Kornai saját (mint említettem, már a Túlzott központosítás-tól kezdve csaknem kivétel nélkül szintén empirikus indíttatású) kutatásai adták az alapot: véleményem szerint mindenekelőtt az Anti-Equilibrium-nak a szívásos és nyomásos piac megkülönböztetésére épülő gazdasági magatartás-elemzése. Azt hiszem, ez volt Kornai kutatásainak archimédieszi pontja, innen kiindulva vezette le a kereslet- illetve erőforrás-korlátos, végső soron a kapitalista és a szocialista rendszer közötti lényegi különbséget. Az integráló gondolat pedig a puha költségvetési korlát rendkívül plauzibilis koncepciója. Olyan fogalmak ezek, amelyek már akkor mindannyiunk számára ismert jelenségeken alapultak (a szétaprózott beruházási forrásoktól a terv- (szabályozás-) alkon át az input oldali készletezésig. Kornai új dimenzióba helyezte át e jelenségek vizsgálatát: *A hiány* rendszerének hálóját feszítette köréjük, és a rendszer működési logikájának leírásán keresztül átfogó választ adott megjelenésük és szívós fennmaradásuk okaira.

2. Rámutatott, hogy az általunk ismert szocialista rendszer nem reformálható érdemben a tulajdonviszonyok átalakítása nélkül.

Azt valamennyi, hazánkban publikálni kívánó közgazdász (társadalomtudós) jól tudta, hogy a szocialista rendszer bírálatának hol vannak a hatalmon lévő ideológusok által elfogadhatónak tartott (s a hetvenes évek végén már mindenütt többé-kevésbé informális eszközökkel betartatott) korlátai. A tulajdonviszonyok kérdésének érdemi tárgyalása kívül esett ezeken a korlátokon. Amikor Kornai a puha költségvetési korlát mögé okként

a paternalizmust állítja („A paternalizmus a költségvetési korlát felpuhulásának közvetlen magyarázata.” [Kornai, 1980: 582]) és ugyanitt kifejti, hogy „a szocialista gazdaság vállalati szektorára (és ehhez hozzátehetjük: közületi szektorára is) a paternalizmus 1-3. fokozatai jellemzőek”, majd levonja a konklúziót: „a szűkebben vett közgazdasági jelenségcsoport [...] és az intézményi jelenségcsoport (paternalizmus magasabb fokozatai) között szoros összefüggés van: az utóbbi jelentős részben megmagyarázza az előbbit” - akkor nyilván nemcsak számomra, hanem minden nem elvakultan szocializmus-párti olvasó számára is a tulajdonviszonyokra mutat, mint a gazdaság működési jellemzőit meghatározó fő tényezőre. Innentől értelmüket veszítik azok a párt- és kormányhatározatok, amelyek érdemi reformokat akarnak megvalósítani a tulajdonviszonyok változtatása nélkül - azaz Kornai rámutat a megelőző tíz-tizenöt év meg-megbicsakló reformkísérleteinek lényegileg korlátozott voltára.

Magam szerzőtársaimmal az itt leírtak illusztrálásaként írtuk meg a Készletek, ciklusok, gazdaságirányítás című könyvünket [Chikán, 1989], amelyben az 1968-86 közti időszakra dokumentáltuk, hogyan küzdött intézkedések sorozatával évről évre a kormányzat a magas készletfelhalmozás visszaszorításával, minden tartós eredmény nélkül, mivel a lényegen: a puha költségvetési korlátból következő általános túlkeresleten nem tudott változtatni. A könyv 1989-ben jelent meg, túl későn ahhoz, hogy komoly érdeklődést keltsen. Gazdaságtörténeti szempontból azonban ékes bizonyítéka annak, amit a szakaszt felvezető címben megfogalmaztam: hogy a szocialista rendszer reformjának gátat szab a tulajdonviszonyok változatlansága. És ez *A hiány*-ból közvetlenül kiolvasható, mi is onnan vettük könyvünkhöz az elvi alapokat.

Igaz, hogy Kornai felsorol olyan lehetőségeket, amelyekkel a helyzet javítható. Ez azonban csak a tudós azon igényét fejezi ki, hogy teljeskörűen feltárja a lehetséges változatokat. Az igazi végkövetkeztetés a fejezet végén egyértelmű [Kornai, 1980: 584-585]: „...nem örökérvényűek és nem megváltoztathatatlanok azok az intézményi adottságok, normák, magatartási formák, szabályosságok, amelyek a könyvben leírt jelenségeket létrehozják... Egyebek között éppen az 1968. évi magyarországi reform is példázza, hogy a tudatos emberi cselekvés képes ezeken változtatni. A jövőben is sor kerülhet ilyen mélyebb változtatásokra...” Nos, ez volt körülbelül a maximum, ameddig egy magyar tudós a tudományosság szabályait betartva 1980-ban elmehetett: tudatos cselekvésre hívott fel annak érdekében, hogy a könyvben leírt, s a rendszer lényegét kifejező intézményi adottságok megváltozzanak.

3. *A hiányból világosan következik, hogy a rendszer történelmi távlatokban életképtelen, szükségképpen összeomlik.*

A jelzett felhívás annál inkább erős volt, mivel a könyv olvasója a cselekvésnek nemcsak a lehetőségét, hanem a kényszerét is megértette az okfejtésből, hiszen Kornai egyértelműen elvezeti az olvasót ahhoz a felismeréshez, hogy *A hiány*-ban leírt erőforráskorlátos rendszer bizonyos szinten túl nem javítható. Ennek igazolására Kornai azt a módszert választja, hogy az egyes kérdések tárgyalásánál rendre rámutat azokra a feltételekre, amelyek függvényében a hatékonyságnövelés végrehajtható (lásd a súrlódás, a társadalmi kapacitások kihasználása vagy a beruházási éhség kérdését), de világosan érzékelteti, hogy ezen feltételek egyikét-másikat egy-egy adott időszakban alkalmasan választott gazdaságpolitikai intézkedésekkel lehet teljesíteni, de együttesük teljesítése,

azaz a rendszer hatékonyságnövelése az előző pontban kifejtett végső okok miatt nem lehetséges. Érdekes, hogy A hiány-ban Kornai nem folytatja azt a gondolatmenetet, amely az Anti-Equilibrium-ban megjelenik, és az innovációra való ösztönöztség hiányára vezeti vissza az (ott szívásosnak nevezett) rendszer versenyhátrányát. Így amíg a szocialista rendszer történelmi perspektívájának hiánya az Anti-Equilibrium-ban főként a külső versenyben való alkalmazkodás kényszeréből vezethető le, addig A hiány a rendszer belső összefüggéseire építve kelti fel az olvasóban az erős kételyt a rendszer életképességéről.

4. A hiány bizonyító erővel mutatja be, hogy a benne leírt hatások a törvényszerűség erejével következnek be, az aktuális gazdaságpolitika törekvéseit szükségképpen felülírva.

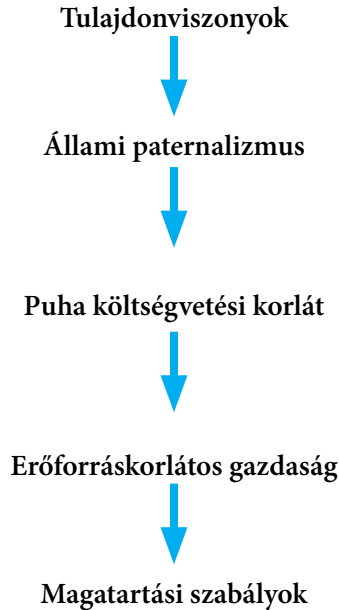
A rendszer hatékonysági hiányosságai persze már a könyv megjelenése előtt jó idővel is széles körben ismertek voltak. Maga Kornai több munkájában is foglalkozott ezekkel a Túlzott központosítás óta, más közgazdászok is írtak erről nagyon fontos műveket, s a gazdaságpolitika, sőt a politika napirendjén is folyamatosan szerepelt. Kornai ezen művének újdonsága itt abban jelentkezett, hogy rámutatott: a gazdaságpolitika ugyan érhet el nem is jelentéktelen eredményeket a hatékonyság növelésében, de - mivel nyilvánvalóan képtelen az alapvető okokat megszüntetni - ezek az eredmények szükségképpen korlátozott érvényűek és időlegesen. Részletesen kifejti ezt a beruházási éhséggel, a magas készletfelhalmozási rátával, a fogyasztói igénykielégítés megtervezésével és számos más tényezővel kapcsolatban. Az összefoglaló fejezetekben pedig több helyütt, más-más szempontból általánosan is megfogalmazza. Így: „A krónikus hiány fő magyarázata az intézményi adottságokban és az általuk kialakított magatartási szabályosságokban keresendő. A gazdasági vezetés növekedési politikája ehhez képest másodlagos magyarázó tényező; szerepe abban áll, hogy felerősítheti vagy letompíthatja az elsődleges tényezők hatását.” [Kornai, 1980: 571-572] Más helyütt: „A könyv mindvégig a következő szemléletet tükrözte: meghatározott társadalmi viszonyok, intézmények, adottságok meghatározott magatartási formákat, gazdasági szabályokat, normákat szülnek. Ezeket nem lehet állami elhatározással hatályon kívül helyezni.” [Kornai, 1980: 583]

Rendkívül súlyos állítások voltak ezek abban a hazai közegben, amelyben büszkék voltunk az évtizedes reformhátérre, s a gazdaságpolitika és a közgazdasági szakirodalom döntően a reformpolitikára irányította fő figyelmét. Annak beláttatása, hogy ezek a reformok szükségképpen mennyire korlátozott érvényűek, alapvető jelentőségű eredmény volt.

5. Hiteles elemzési keretet adott (módszertani tisztasága segítségével) más közgazdasági vizsgálatokhoz.

A hiány egy rendkívül jól követhető gondolatmenet következetes végigvitelére épül. Maga a gondolatmenet fokozatosan bontakozik ki az olvasó előtt, mintegy alulról felfelé építkezve. Kornai empirikus jelenségekből indul ki, a piaci szereplők magatartásának leírásával kezd, s a 7. fejezetben jut el az első szintézishez. Ez első látásra tisztán elméleti: a normál állapot walrasi egyensúlytól való tartós eltéréseinek lehetőségét fogalmazza meg. Mivel azonban a kereslet- illetve erőforráskorlátos rendszer piacait épp a normál állapottól való eltérés irányja különbözteti meg, ez a fejezet alapozza meg a szocialista

és a kapitalista rendszer eltérésére vonatkozó végső következtetéseket: a kereslet- illetve erőforrás-korlátos normál állapot (mint tartós nem walrasi egyensúlyi állapot) páros megfeleltethető a kapitalizmus-szocializmus párosnak. E helyütt nem cél a könyv didaktikájának részletes elemzése, így a megalapozás után mindjárt a végkövetkeztetéshez ugrok, s a következő logikai sémával ábrázolom a könyv gondolatmenetét:

A fenti séma, amely ugyan konkrétan nem jelenik meg a könyv szerkesztésében, de kivételes tisztasággal érvényesül a gondolatmenetben, a nyolcvanas években igen sok fontos további írásműben jelenik meg, nagyon sokféle okfejtéshez keretet adva. A gondolatmenet egésze szinte megkerülhetetlen volt, aki nem értett egyet Kornaival, annak is viszonyítási alapot jelentett.

6. Cölöpként szolgált elméleti és gazdaságpolitikai vitákhoz.

Az 5. pont gondolatainak egyenes folytatása, hogy a könyv, illetve gondolatmenete kiindulópontot jelentett a 80-as évek rendszerváltást előkészítő vitáinak igen jelentős részéhez. Ezt a korabeli sajtóanyaggal gazdagon lehet dokumentálni. A *hiány*-ban szereplő fogalmak fokozatosan kerültek ki az elmélettel, illetve a gazdaság rendszerszerű megközelítésével foglalkozó szakemberek köréből a „gazdaságtechnika” szférájába, s a 80-as évek közepén már vállalati szakemberek is gyakran használták Kornai fogalmait (természetesen nemritkán saját szájuk íze szerint, olykor el is fordítva).

A *hiány* szerepének fontos összetevője, hogy a viták jó részét új dimenzióba helyezte át a 4. pontban kifejtettek okán: egyszer és mindenkorra hiteltelenné tette a gazdaság egyes részfolyamatainak reformálásához kapcsolódó reménykeltést. A korábban uralkodónak mondható „ha itt vagy ott változtatunk, akkor ez vagy az jobb lesz” megközelítés (amely egyébként nem megvetendő eredményeket mutatott fel az előző másfél

évtizedben a „legvidámabb barakk” megtervezésében és üzemeltetésében) minduntalan azzal szembesült, hogy rákérdeztek: mennyiben vezet el ez a végső hatékonysági kérdések megválaszolásához. Az erre adható pozitív válasz híján a részreformokra vonatkozó javaslatok elvesztették az érdeklődést, ami nagyban segítette, hogy a közgazdászok, gazdaságpolitikusok a rendszerváltás (persze még akkor nem tudtuk, hogy ezt így fogják nevezni) lehetősége felé fordultak.

7. Külföldi visszhangja megerősítőleg hatott.

A 80-as évek elején a magyar közgazdászok világa már meglehetősen nyitott volt mind a többi szocialista országban, mind pedig az euroatlanti térségben folyó kutatásokat, közgazdasági vitákat illetően. Figyeltünk egymásra, még közös kutatások is voltak egyes részterületeken. Gondolatainkat megmértük külföldi, főként a nyugati kollégák véleményének tükrében. Így *A hiány* nemzetközi visszhangja nagyon fontos volt számunkra. (Engedtessek meg egy szubjektív megjegyzés: sose felejttem el, milyen izgalommal vártam 1980 augusztusában a szakma legnagyobbjainak részvételével rendezett első nemzetközi készletezési szimpóziumon A piaci egyensúlytalanság és a készletek nagysága előadásom fogadtatását. Az előadás *A hiány* gondolatmenetére építve magyarázta a készletfelhalmozás mértékének eltéréseit a szocialista és a piacgazdaságokban. Értették és elfogadták. [Chikán, 1981]) *A hiány*, amely sokak (így Csaba [1998]) szerint „valószínűleg minden idők legnagyobb magyar közgazdasági világsikerévé vált”, közel hozta a nyugati világ közgazdászai számára a szocialista országok problémáit, egyrészt, mert általuk is ismert nyelvezetben, fogalomhasználattal íródott, másrészt mert megközelítése, módszertana is szakított a hagyományos, immár hiteltelen reformirodalommal. Ez nagyban segítette, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző, ill. követő időszakban szót tudjunk érteni egymással.

Érkezett is reakció bőven: a könyvet a legmarkánsabb folyóiratokban megjelent recenziók tették széles körben ismertté. Írt róla a *Journal of Economic Literature*-rel az élen tucatnyi vezető angol nyelvű folyóirat, de francia, német, holland, olasz, svéd, belga, portugál, sőt kínai és orosz recenziók is megjelentek, jelentős részben nemzetközileg ismert és elismert szerzők tollából. Ezekben természetesen szó esik a könyv korlátairól is, a túlnyomórészt méltató megállapítások azonban abban mindenképpen megegyeznek, hogy a kelet-európai gazdaságok (tervgazdaságok, szocialista rendszerek - ki hogy nevezi) példátlan értékű elemzését adja.

Nem vitás, hogy a szocialista országok közgazdászai közül Kornainak, s *A hiány*-nak volt messze a legnagyobb gondolatbefolyásoló szerepe. A világszerte vezető hivatkozási alapként elismert *Social Science Citation Index* adatai szerint a következőképpen néz ki a szocialista országok néhány vezető közgazdászának idézettsége* 1981 és 2000 között, tehát *A hiány* megjelenését követően.

A hatás erejét mutatja Kornai János idézettségi trendje is, amely az addig is magas szintről *A hiány* megjelenésekor gyors ütemű növekedésbe kezdett, hogy a rendszerváltás éveiben tetőzzön.

Ez a drámai erejű nemzetközi fogadtatás nagymértékben megerősítette a belföldi hatást: nemcsak hihetőbbé tette a leírtak igazságát, hanem rámutatott széleskörű alkalmazhatóságára is.

A 2. ábrán látható Kornai eddigi három fő művének idézettségi mutatója, amelyből látható, hogy a nagy ugrás valóban *A hiány*-nak tulajdonítható. A szocialista rendszer megjelenése Kornai idézettségét tovább emelte, de nem szorította ki *A hiány*-t. Az 1. és 2. ábra összevetésével látható egyébként, hogy Kornai egyéb műveit is igen nagy számban idézték.

8. Radikalizálta a fiatal közgazdászokat

A jövő mindig a fiataloké. Ez a közhely az adott összefüggésben igencsak élővé válik: a nyolcvanas évek elejének közgazdászhallgatói kulcsszerepet tölthettek és töltenek be a rendszerváltás utáni magyar gazdaság képének formálásában. Kardinalis jelentőségű volt, hogy ezen hallgatók számára már elérhető volt *A hiány*, s nem a (mint fentebb kifejtettük) kivezető út nélküli reformirodalmon nőttek fel. Kornai egyetlenegyszer tartott teljes előadásorozatot a könyvből a Közgázon (1980 őszen), kiegészítve három szemináriummal a Rajk Kollégiumban - ezek telt házzal mentek, s megalapozták a későbbi évek már említett rajkos „hiány-kurzusait”, s azt a nagyszámú diplomamunkát, TDK-dolgozatot, amely közvetlenül *A hiány*-ra épült. De azok is, akik nem e könyvet állították tevékenységük fókuszába, megismerték és alkalmazták gondolatmenetét. Meggyőződésem, hogy *A hiány*-nak fontos szerepe volt abban, hogy a közgazdászhallgatók vezető rétegei a 80-as évek elején elkezdtek radikalizálódni, s (ha tudták, ha nem) innentől a rendszerváltásban gondolkodtak.

ZÁRSZÓ

Téziseim együtt hivatottak leírni *A hiány* hatását, annak sokrétűségét. Természetesen egy mégoly fontos mű sem lett volna elég erős ahhoz, hogy önmagában átalakítsa a gondolkodást a puha reformerségtől a radikális rendszerváltás felé forduláshoz. De a mű belső értékei, a megismert valósághoz való közvetlen viszonya és az az időzítés, hogy megjelenésekor mind a tényleges folyamatok, mind a róluk való gondolkodás érett volt a befogadására, rendkívüli jelentőséget adott neki.

Lehet, sőt bizonyára elfogult vagyok - talán másokra is kivetítem azt, hogy az én gondolkodásomra milyen nagy hatást gyakorolt a könyv. (Alig hiszem, hogy bárki nálam többször végigolvasta volna - az évente tartott kurzusok miatt ez elengedhetetlen volt.) De az előzőekben leírt gondolatmenetek, hivatkozások talán igazolják, hogy maga az alapállítás helytálló: *A hiány* alapvető befolyást gyakorolt a rendszerváltást megelőző időszak magyar szellemi életére. Nemcsak a közgazdászokra: más társadalomtudományok képviselői is megismerkedtek vele.

A könyv hatása nem zárult le a rendszerváltással. Igen fontos szerepet töltött be azzal is, hogy stabil kiindulópontot jelentett három fontos téren:

- Egyrészt alapként szolgált ahhoz a nagy szintézishez, amit Kornai összefoglaló műve, *A szocialista rendszer megadott a gazdaság- (és nem csak a gazdaság-) történet számára*. Ehhez a szintézishez *A hiány* és annak utóélete is hozzájárult.
- Másrészt kiindulópontot jelentett az átmenet gazdaságának tanulmányozásához. Mint az 1. ábrán látható, a rendszerváltás évében szökött új magasságba Kornai idézettségi indexe (ami persze nemcsak *A hiány*-nak, hanem újabb műveinek, mindenekelőtt

az Indulatos röpirat-nak [Kornai, 1989] is köszönhető volt), ami jelzi a Kornai-féle gondolatvilág jelentős nemzetközi elfogadottságát. A rendszerváltozás előrehaladását pedig számos vonatkozásban *A hiány*-ból megismert magatartásformák változásával mértük. Amikor 1997-ben, tudtommal elsőként, kimondtuk a nagyléptékű Versenyben a világgal kutatás fő konklúziójaként, hogy „A magyar gazdaság vállalati szférájában lényegében véget ért az átmenet, a vállalatok magatartása a piacgazdaságra jellemző jegyeket mutatja.” [Chikán, 1997], akkor *A hiány*-ban leírt vállalati szférához mértük a változást.

- Végül, de nem utolsósorban maig ható erejű *A hiány*-nak az a tulajdonsága, hogy úgy tárgyalja a gazdaság szerkezeti-működési kérdéseit, hogy eközben mindig szem előtt tartja a gazdaság és más társadalmi szférák kölcsönhatását. Bárcsak a rendszerváltás utáni politikusok és gazdaságpolitikusok is többen tanultak volna belőle.

*

Ez az írás (amely a Kornai János 75. születésnapja alkalmából rendezett konferencián tartott előadásra épül) tisztelgés a Mester és a Mű előtt, annak jegyében, hogy ismerjük és ismertessük el azt, ami fontos.

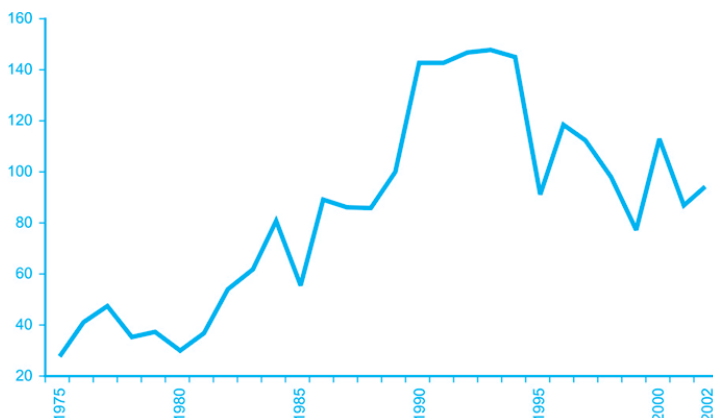
*

1. táblázat * A volt szocialista országok vezető közgazdászainak idézettsége az SSCI alapján.

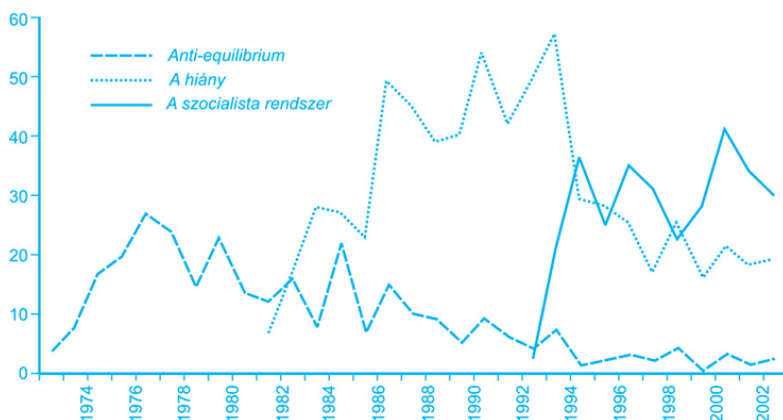
Név	1981-1990	1991-2000	Összesen 1981-2000
Balcerowicz, Leszek	12	137	149
Brus, Wlodzimierz	196	116	312
Klaus, Václav	70	149	219
Kornai János	834	1190	2024
Sik, Ota	89	30	119

Forrás: Tóth (2004)

1. ábra * Kornai János műveit idéző publikációk száma évenként, 1975-2002. szeptember (adatok forrása: SSCI 1975-2002, ISI - Forrás: Tóth, 2003)

2. ábra * Három mű idézettségének alakulása 1972-2002 (adatok forrása: SSCI 1975-2002, ISI - forrás: Tóth, 2003)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kornai János művei

(1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. KJK, Budapest

(1971): *Anti-Equilibrium*. KJK, Budapest

(1972): *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Akadémiai, Budapest

(1974): *Az adaptáció csikorgó gépezete*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest

(1980): *A hiány*. KJK, Budapest

(1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Rt., Budapest

(1993): *A szocialista rendszer*. HVG Rt., Budapest

Egyéb művek

Chikán Attila (1981): „Market Disequilibrium and the Volume of Stocks”. in: Chikán Attila (ed. 1981): *The Economics and Management of Inventories*. Elsevier-Akadémiai, Amszterdam-Budapest

Chikán Attila (szerk. 1989): *Készletek, ciklusok, gazdaságirányítás*. KJK, Budapest

Chikán Attila (1997): *Jelentés a magyar vállalati szféra versenyképességéről*. A „Versenyben a világgal” kutatási program zárójelentése. BKE, Budapest

Csaba László (1998): „A második reformtól a rendszerváltozáson át a szociális piacgazdaságba”. In: Szamuely László - Csaba László (szerk.): *Rendszerváltás a közgazdaságtanban - közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Közgazdasági Szemle, Budapest

Gács János - Köllő János (szerk.) (1998): *A „túlzott központosítástól” az átmenet stratégiájáig*. Tanulmányok Kornai Jánosnak. KJK, Budapest

Tóth István János (2003): *Néhány adat Kornai Jánosnak a nemzetközi közgazdasági gondolkodásra gyakorolt hatásáról*. WARGO Közgazdasági Elemző Intézet, www.wargo.hu

Tóth István János (2004): *Hét közép-európai közgazdász idézettsége 1981-2003 között a SSCI-ben*. WARGO Közgazd. Elemző Int., www.wargo.hu